

O KOGNITÍVNEJ SEMIOTIKE¹

JEAN-MARIE KLINKENBERG, Université de Liège, Liège, Belgique

KLINKENBERG, J.-M.: Cognitive Semiotics
FILOZOFIA 69, 2014, No 1, p. 22-32

In the paper, cognitive semiotics is presented as a contemporary semiotic discipline interconnected with humanities as well as – through cognitive sciences – natural sciences. The objectives of cognitive semiotics and the above-mentioned sciences can be identical: to shed light on the conditions of the constitution of sense. This constitution is conceived of as a modality of cognition and action. Thanks to a possible fruitful dialogue, cognitive semiotics could make use of a new epistemology, which would connect the objective continuum to the discursive one.

Keywords: Cognitive semiotics – Continuum – Communication – Sense – Structuralism – Pragmatism

1. Ako sa zo skúsenosti vynára zmysel? Dve odpovede. Hoci je teórií zmyslu mnoho, väčšinou ide o deskriptívne teórie. Veľmi podrobne sa zaoberajú opisom zmyslu, nechcú sa však venovať otázke, ako a prečo sa zmysel rodí. Môžeme parafrázovať slávnu Leibnizovu vetu a povedať, že sa nepýtajú „Prečo je skôr zmysel ako nič?“. Semiotické teórie sú najčastejšie založené na axióme konvenčnosti: postulujú dohodu predchádzajúcu akúkoľvek komunikáciu a existenciu systému vonkajšieho vo vzťahu k individuálnym vedomiam, ktorú akceptujú akoby pod tlakom nejakého príkazu. Saussurov pojem „jazyka“ používa práve túto axiómu. Teória konvenčnosti ale necháva nepovšimnuté etapy, ktoré predchádzajú konvenciu. Tento problém možno preformulovať nasledujúcim spôsobom: Ako sa zmysel vynára zo skúsenosti? Je to znepokojivý problém. Vzniká tým otázka väzby medzi zmyslom, ktorý je zdanlivo bez fyzického základu, a fyzickými stimulmi z vonkajšieho sveta, pričom tieto stimuly samy osebe nemajú zmysel. Celkovo možno povedať, že semiotické školy prinášajú dva druhy odpovedí na túto otázku. Na jednej strane sú to racionalistické školy, ktoré patria do myšlienkového prúdu Saussura, neskôr Hjemsleva a Greimasa. Na druhej strane je pragmatické myslenie, ktorého príkladom je Peirce.

1.1. Štrukturalistická odpoveď. Podľa predstaviteľov prvého prúdu je podstatné to, že opis jazyka zodpovedajúci svojmu predmetu si vystačí s vnútornou koherentnosťou. V tejto semiotike teda vládne predstava o úplnej samostatnosti znakov vo vzťahu k svetú. Táto

¹ Tento článok je zhrnutím niektorých aspektov kolektívnej práce interdisciplinárneho tímu Skupiny μ a je súčasťou knihy, ktorá bude onedlho pripravená na vydanie.

konceptia vyústila do konceptu arbitrárnosti znaku, z ktorého sa často robila akási dogma, keďže ponecháva bokom otázku styčného bodu medzi svetom a znakmi. Kvalita opisu vnútornej logiky systému je teda draho zaplatená: Nevieme, na čo nám znaky vlastne slúžia. Nič sa tu totiž nehovorí o spôsobe, akým môžeme dosiahnuť hľadajúcu adekvátnosť. Práve naopak, táto doktrína je založená na abstraktnej a „odtelesnenej“ (*disembodied*) racionalite. Európska semiotika sa stará takmer výlučne o čistotu svojich modelov, ktoré chce ochrániť pred každým „znečistením referenčnosťou“. Podľa niektorých jej predstaviteľov je hľadanie princípov štruktúracie semiotických systémov mimo týchto systémov – napríklad vo vnímaní, psychológii, formálnej logike alebo v antropologických a sociálnych danostiach – závažnou chybou. Podľa nich platí, že „štruktúra je spôsobom existencie označovania“. Štrukturalizmus obhajuje na prvý pohľad paradoxnú ideu, podľa ktorej „každé štruktúrovanie podľa predpokladá určitý štruktúrujúci princíp, ktorý samotný nie je štruktúrovateľný“. V semiotike tohto typu disponujeme základným princípom štruktúrovania: konceptom opozície. Hodnota určitého prvku je závislá od jeho dištinktívneho charakteru, teda od jeho vzťahov k iným prvkom; táto hodnota je teda najprv negatívna, prvok je definovaný tým, čím nie je.

Chcel by som ukázať, že súčasné kognitívne vedy ponúkajú tento štruktúrujúci princíp a že vnímanie nie je vo vzťahu ku štruktúre „vonkajšie“. Samozrejme, tieto vedy sú veľmi vzdialené od psychologickkej koncepcie skrývajúcej sa za stanoviskami európskej semiotiky, ktorá implicitne našla svoj základ v spiritualistickej koncepcii, kde je duša nezávislá od tela. Jej racionalizmus – stretávame sa s ním vo Fodorovej modulárnej koncepcii (1983), kde sú zmyslové a inteligibilné jasne oddelené – sa dobre znáša s určitým spiritualizmom, čo Doroszewski ukázal vo svojom slávnom článku (Doroszewski 1933). Je pravda, že prúd, ktorý sám seba označuje ako „postgreimasovský“, opustil logicistický autonomizmus, charakteristický pre klasický štrukturalizmus, a obrátil sa smerom k „životným formám“, k typom zmyslovosti (alebo „zmyslovo vnímateľného“), vášňam, svetu výpovede. No podľa mnohých predstaviteľov parížskej školy sa k typom zmyslovosti najčastejšie pristupuje ako k postulátu alebo filozofickému konceptu, ba ako k obyčajnému diskurzívnemu obsahu.² Vidíme tu nechotu – ako u Umberta Eca (Eco 1997) – zaobe-

² Existujú dva možné prístupy k telu, ktoré Jacques Fontanille presne a jasne rozlišuje: „(1) telo ako substrát semiózy, (2) telo ako semiotická figúra. Tento rozdiel je na prvý pohľad zrejmy: V prvom prípade je telo súčasťou semiotickej modalít a poskytuje jeden z aspektov semiotickej ‚substancie‘; v druhom prípade je telo figúra ako každá iná; nadobúda podobu diskurzívnych, výrazových alebo obsahových figúr, ktoré sú výsledkom procesu semiotizácie a ‚formovania‘ tela aktérov“ (Fontanille 2004, 16). Z toho vychádza aj program disciplíny: „Medzi telom ako ‚výstužou‘ a ‚substrátom‘ hlbokých semiotických operácií na jednej strane a diskurzívnymi figúrami tela na druhej strane je priestor na generatívne dianie označovania, dianie, ktoré už nie je formálne a logické, ale fenomenálne a ‚vtelené‘“ (Fontanille 2004, 17). Naplnenie tohto programu si však vyžaduje veľa úsilia. Členovia Parížskej školy sa vo svojich prácach zaoberali najmä prístupom vychádzajúcim z „figúr tela“ (je príznačné, že toto spojenie je podtitulom knihy).

rať sa fyziologickými mechanizmami, ktoré sú základom týchto druhov zmyslovosti: Miesto, kde pôsobia tieto mechanizmy, je považované za čiernu skrinku.³

1.2. Odpoveď pragmatizmu. Odpoveď pragmatizmu na otázku vzťahu medzi znakmi a svetom je celkom odlišná. Peirceovo myslenie vyhradzuje dôležité miesto hypotéze, ktorá má zásadný význam pre abdukciu; tá je typom úsudku, ktorý dokáže hádam najvýraznejšie zmeniť naše poznanie sveta. Tento úsudok – ako všetky ostatné – funguje vždy na základe údajov poskytovaných skúsenosťou. Skúsenosť teda získava v rámci teórie určitú pozíciu; postsaussurovská semiotika jej túto pozíciu upiera. V každom prípade, Peirceova odpoveď na otázku vzťahu medzi znakmi a svetom nie je oveľa uspokojivejšia ako tá Greimasova. Predmety sú podľa neho „skutočné“, to znamená nezávislé od predstavy, akú o nich máme. A práve predmety spúšťajú proces semiózy. No ak uvažujeme o formovaní týchto predmetov, zároveň tým pripúšťame, že semiotika existuje pred tým, čo je dané ako semiotické, takže semiotika takpovediac nerobí nič, keďže vlastne nemá čo robiť. Takéto stanovisko je, samozrejme, diskutabilné. Peirce si zaiste dobre uvedomoval problém vzťahu medzi vnímaným predmetom a vnímaním a pokúsil sa ponúknuť istý model vnímania. Nič však nehovorí o mechanizme slúžiacom na interpretáciu údajov, ktoré sú definitorycky chápané ako neúplné (pretože nevyhnutne vyúsťujú do úsudkov). Aké sily ovládajú tento interpretačný mechanizmus? Zdá sa, že Peirce má na mysli existenciu akejsi semiotickej sily súrodnej s človekom: „Znak, ktorý človek používa, je človek samotný.“ Táto psychologická koncepcia si zaslúži byť prinajmenšom preskúmaná. Na jednej strane je zaťažená ideologickými predpokladmi, pretože semiózu pripisuje ľuďom, pričom je tak trochu cyklická: Tvrdiť, že existuje semióza, pretože existuje *virtus semiotica*, nie je veľmi užitočné.

2. Program kognitívnej semiotiky. Kognitívna semiotika v podobe, v akej ju ponúka Skupina μ , sa stavia proti puristickému štrukturalistickému pohľadu a zároveň umožňuje prekonať apórie pragmatizmu. Tvrdí, že semiotika a kognícia sú úzko späté, konkrétnejšie, že základná semiotická štruktúra presne odráža našu aktivitu vnímania faktov o svete. Možno to zhrnúť nasledujúcou formuláciou: Zmysel sa rodí ZO zmyslov. Originálnosť kognitívnej semiotiky spočíva v tom, že zdôrazňuje fyzickosť a materiálnosť znakov. Ďalej sa budeme zaoberať touto aktivitou a ako príklad si vezmeme vizuálne vnímanie.⁴

³ Treba si všimnúť aj dva ďalšie postoje, ktoré sú nezlučiteľné s kognitívnou semiotikou: (1) snahu o spojenie výsledku zmyslovosti s logickými štruktúrami vypracovanými štrukturalizmom, napríklad v práci *Des mondes de lumière* (Fontanille 1995), kde sú fyzické fenomény tvoriace svetlo opisované za pomoci „semiotického štvorca“; (2) neskrývaná nedôvera k referenčnosti. Podľa Jeana-Françoisa Bordrona, ktorý sa pritom veľmi zaujímal o otázku semiotiky prirodzeného sveta, „kategórie sú východiskom každej sémantiky. Otázka ich pôvodu je v zásade neriešiteľná – tak ako každá otázka o pôvode zmyslu“ (Bordron 2010). K tejto téme sa vrátim neskôr v odseku 3.3.

⁴ Zaoberala sa ním aj Skupina μ (GROUPE μ 1992).

2.1. *Translokálna kvalita a entita.* Vezmime si akékoľvek pole, na ktoré sa zameria naše vizuálne vnímanie. Vo svojej najjednoduchšej podobe táto aktivita spočíva v zistení nejakej kvality v rámci tohto poľa. Naše perceptívne orgány a centrálny nervový systém, ktorý sústreďuje informácie od týchto orgánov, sú schopné zisťovať invarianty. Preto sa sietnica neuspokojí s vyhľadáním mnohých bodov umiestnených vedľa seba. Ak majú všetky body rovnakú svetelnosť a rovnakú farbu, tak sú vďaka dvojitému mechanizmu laterálnej inhibície a excitácie vnímané tak, že vytvárajú jednu plochu. Vnímaná kvalita môže byť označená ako translokálna. Prečo je použitý tento postup? Z dôvodu ekonomicosti: namiesto spracovania množstva rozmanitých informácií spracúvame jediný údaj. Výsledok tohto postupu je dvojaký: vyrovnanie stimulov a diferenciacia zvyšku poľa. Detegovanie určitej kvality v poli umožňuje rozpoznať entitu s touto kvalitou a odlíšiť ju od jej okolia. Napríklad na bielom papieri rozpoznáme modrú (kvalita) škvrnu (entita); podobne ostrý a silný (kvalita) hukot sirény (entita). Môžeme vlastne povedať, že entita je kvalita, ktorá sa vďaka našej perceptívnej aktivite stala vecou.

2.2. *Diferenciácia a stanovenie prahu.* Je nanajvýš dôležité všimnúť si, že určitá kvalita môže byť identifikovaná iba prostredníctvom diferenciacného manévru, vnímaný tvar sa oddeľuje od percepčného základu. Vďaka samotnému faktoru oddelenosti entita vstupuje do vzťahu s ďalšími entitami, pretože vykazuje translokálnu kvalitu odlišnú od predchádzajúcej: list, na ktorom sa nachádza modrá škvrna, je entita so svojou vlastnou kvalitou. Vidíme, že samotný pojem entity predpokladá pojem interakcie. Entity môžeme rozlíšiť iba vďaka kontrastnému vzťahu medzi dvoma kvalitami. Najdôležitejším aspektom tejto diferenciacie je stanovenie prahu. Máme tým na mysli to, že variácie stimulu, ktoré nedosahujú určitú intenzitu, nie sú brané do úvahy; sú akoby „zahladené“ a kvality, ktoré by vďaka nim boli rozlíšiteľné, sú prevedené na jedinú translokálnu kvalitu. Na druhej strane variácie prekračujúce tento prah intenzity; predstavujú samostatnú kvalitu. Treba zdôrazniť, že tieto prahy samy osebe v prírode nejestvujú, ale sú výsledkom dialektiky medzi stimulom a vnímajúcim organizmom. Ide o perceptívny zdroj vedenia: spojením týchto troch daností – kvality a entity, ktoré charakterizuje interakcia – vzniká elementárne poznanie. Samozrejme, hovoríme o ľudskom poznaní, ale charakteristiku poznania môžeme pripísať všetkým živým bytostiam, dokonca aj tým najjednoduchším.

2.3. *Komplexifikácie.* Toto spojenie však môže v plnej miere zohrať svoju úlohu iba prostredníctvom dvoch komplexifikácií: vďaka stabilizovaniu v čase a vďaka stabilizovaniu v predmetoch (alebo koordinácii). Prvá komplexifikácia: Elementárne poznanie môže byť uložené v pamäti. Pamäť umožňuje vzájomné porovnanie kvalít – a teda entít – mimo bezprostrednej skúsenosti. No porovnávací účinok pamäti získava svoje plné miesto až vďaka druhej komplexifikácii, ktorou je koordinácia. Vďaka známemu javu *paralelného distribuovaného spracovania* (Parallel Distributed Processing) môže skúsenosť kvalít v čase viesť ku vzniku pravidelných koordinácií. Objavuje sa potom pojem predmetu, ktorý nie je ničím iným než organizovaným zväzkom kvalít s určitou stálosťou v čase. Môžeme mať opakovanú skúsenosť koordinovaných kvalít – napríklad „červený“, „gul’a-

tý“, „hladký“ – a vďaka nej môžeme vytvoriť predmet. Tento predmet pozostávajúci zo zlúčených kvalít môže byť zaradený do priečinku „paradajka“. Paralelné distribuované spracovanie vysvetľuje pružnosť v zaradovaní skúsenosti do nejakej kategórie: rozpoznám paradajku aj vtedy, keď je zelená alebo keď je malá ako bobuľa hrozna, pretože vďaka koordinácii je neurónová sieť korešpondujúca s vnímaním „červenej“ kvality aktívna aj v prípade neprítomnosti tejto kvality. Postupne sa takto približujeme k pojmu kategórie. Práve zreteľnosť a ukladanie koordinovaných kvalít umožňuje vytvárať kategórie a triediť entity do tried. Od najelementárnejšieho vnímania sme dospeli k tým najzložitejším súborom poznatkov. Podčiarknime, že ľudstvo nemá monopol na túto kategorizačnú operáciu, ktorá je významná pre prežitie: Ošípaná nemusí poznať každú muchu podľa mena, ale keďže je schopná abstrakcie, zje všetko, čo zodpovedá kategórii „mucha“. To nám umožňuje odpovedať na otázku *Prečo existuje zmysel?* Naša konečnosť zoči-voči nekonečnému svetu nás – ľudí, ošípané a muchy – núti brať tento svet ako konečný, aby sme sa v ňom mohli pohybovať a narábať s ním. Schematizáciou skúsenosti je práve zmysel, ktorý je takpovediac cenou, ktorú musíme platiť za zjednodušenie sveta. Darvinovsky povedané, kategorizácia je veľmi dôležitá pre prežitie.

2.4. *Základná kognitívna štruktúra a semiotiky.* Všetky predchádzajúce úvahy sa týkajú vnímania. Platia však aj pre nástroje slúžiace na vyjadrenie tohto perceptívneho poznania, teda pre semiotiku. Napriek Peirceovým tvrdeniam znak nie je pri definovaní zmyslu dôležitý; je však nástrojom, ktorý stabilizuje kategórie a súbory poznatkov, lebo im dáva sociálny charakter. Ak je znak týmto nástrojom, tak základnú štruktúru vnímania – kvality, entity, interakcie – zrejme objavíme vo všetkých semiotikách, či už ide, samozrejme, o verbálny jazyk, alebo o vizuálne obrazy, chemické symboly atď. Iste, rôzne typy semiotiky nemôžu byť prevedené na perceptívne znalosti. Ak tu má ísť o semiotiku, je potrebné čosi viac než len rozlišovací akt: na vytvorenie znaku sme museli uviesť do vzťahu obsahovú rovinu s rovinou výrazu. No už naše doterajšie úvahy naznačujú, že budeme môcť porovnávať (semiotickú) jednotku s (perceptívnou) entitou, (semiotickú) hodnotu s (perceptívnou) kvalitou. Vyzerá to tak, akoby znakové systémy mohli fungovať iba vtedy, ak zároveň vytvorí určitý repertoár entít a súbor pravidiel riadiaci ich interakcie. Jazyky so svojimi jednotkami a syntaktickými pravidlami, ale aj so všetkými poznatkami reprodukujú túto základnú štruktúru: Fyzik hľadá základné častice a opisuje ich interakcie; mechanika zasa opisuje „pohyby“ (teda interakciu) „telies“ (teda entít), ekológia „rovnováhu druhov“ atď.

2.5. *K prameňom znaku.* Nasledujúce úvahy sa týkajú štruktúr semiotických systémov. No táto zhoda medzi štruktúrami a elementárnymi poznatkami a štruktúrami semiotických systémov nevysvetľuje ďalší problém: pôvod znakov ako zástupcov. Podľa našej hypotézy tento pôvod znakov spočíva v skutočnosti, že vyvinuté bytosti majú k dispozícii systém usudzovania – paralelné distribuované spracovanie, o ktorom sme hovorili v predchádzajúcom odseku –, ktorý umožňuje mobilizovať na základe vnímaných kvalít predmetu ďalšie, momentálne neprístupné kvality. Ako sme videli, aj keď je predmet zelený,

môžeme ho zaradiť do kategórie „paradajka“. V tomto príklade má predpokladaná kvalita status zmyslovo vnímateľného. No úsudok je možný aj v prípade iných kvalít vrátane mimozmyslových kvalít: Na základe farby môžem dospieť k záveru o jedlosti alebo nejedlosti predmetu, ale aj o jeho príjemnosti či schopnosti poslúžiť na hru. Dostávame sa teda k všeobecnému modelu dvojice *vnímaná kvalita* a *odvodená kvalita*. Táto dvojica je zárodkom funkcie-znaku s dvojitou výrazovej/obsahovej roviny.⁵ Samozrejme, jestvujú rôzne modalities vytvárania dvojice. V našom príklade postupuje vyvodzovanie od kvality X nejakého predmetu ku kvalite Y toho istého predmetu. No pamäť, ktorá umožňuje začleňovať predmety do kategórií, umožňuje takisto vyvodzovať úsudky o kvalite X iného predmetu B z kvality X predmetu A. Je to zdroj podobnosti charakteristickej pre ikonu. A ak je možné vytvárať úsudky na základe rozdielnych kvalít (X a Y) predmetu A a na základe identických kvalít (X) rôznych predmetov (A a B), tak je automaticky možné vytvárať úsudky na základe rozdielnych kvalít (X a Y) rôznych predmetov (A a B), čo nás privádza k symbolu. Skombinovaním rôznych kritérií uvedených v opise vzťahu, ktorý je činný pri funkcii odkazovania, sa dostávame k nasledujúcej typológii funkcií odkazovania:

Vzťahy medzi		kvalitou(-ami)	
		jednou	rôznymi
predmtom(-mi)	jedným	unikvalitativita + intraobjektalita <i>identita</i>	interkvalitativita + intraobjektalita <i>index</i>
	rôznymi	unikvalitativita + interobjektalita <i>ikona</i>	interkvalitativita + interobjektalita <i>symbol</i>

⁵ Nezabudnime, že pojmy dedukovania a usudzovania tu netreba chápať v prísnom zmysle vedomých logických postupov, ale ako odkaz na interpretačný mechanizmus. Hoci znaky nebudú vďaka tomu nevyhnutne pochopené, možno ich interpretovať vo vedomom zmysle tohto pojmu: milostné predstavenie vtákov – nie je totiž žiaden dôvod vyhradiť používanie znakov veľkým primátom – je nepochybné znakom, ale vzťah medzi dvoma rovinami nie je pre aktérov explicitný.

Prvé okienko sa netýka znaku, nachádza sa v ňom krátka semióza, ktorú predstavuje vedomie perceptívneho kontaktu so svetom, teda niečo, čo predchádza objavenie sa funkcie odkazovania medzi prvkami na dvoch rovinách, ktorá tento znak definuje.⁶ Druhé okienko patrí indexu (v tom najširšom zmysle slova), ktorý nastoľuje vzťahy medzi rôznymi aspektmi toho istého predmetu, tretie patrí ikone, ktorá nastoľuje vzťahy medzi rôznymi predmetmi ponímanými z toho istého aspektu. Ako postupne prechádzame od okienka vľavo hore k okienku vpravo dole, dlhá semióza – ktorá je výsledkom každého znaku, pretože prijíma funkciu odkazovania – sa ešte predlžuje, čo je spôsobené vzdialenosťou medzi usúvzťažnenými jednotkami a rastúcou úlohou pamäti. Toto rozpojenie do dvoch vetiev narastá s tým, ako prechádzame od unikvalitativity k interkvalitativite a od intraobjektalite k interobjektalite. To je vysvetlenie semiotickej domnienky, ktorá pokladá symbol za prepracovanejší znak než ostatné znaky a podľa ktorej je spomedzi všetkých znakov najmenej rozvinutý práve index.

3. Vývoj kognitívnej semiotiky

3.1. Prízrak naturalizácie humanitných vied. Perspektívy sprístupnené kognitívnou semiotikou sa nemôžu vyhnúť významnej diskusii prebiehajúcej v našich disciplínach. Týka sa naturalizácie humanitných vied. Ide o dôležité hnutie živené presvedčením, že všetko má a môže byť v konečnom dôsledku prevedené na svet prírody. Francúzsky spisovateľ Paul Valéry to vyjadril formuláciou, podľa ktorej ide o hľadanie ducha „na konci skalpela“. Táto naturalizácia síce nie je čímsi novým (spomeňme si na výrazy ako „prirodzené právo“), no v posledných rokoch bola podporená kognitívnymi vedami, zvlášť neurovedami. Odkedy vynález neinvazívnych techník umožnil ozrejmiť aktivitu ľudského mozgu, koncepty, ktoré boli až donedávna prístupné iba na základe introspekcie – a ktoré boli preto iba hypotézami – alebo ktoré mohli byť uchopené iba prostredníctvom účinkov na správanie, môžu byť prevedené na pozorovateľnú fyziologickú aktivitu. Platí to o konceptoch myslenia, počítania, vedomia alebo emócií, ba aj o fenoménoch ako empatia alebo cit pre posvätné. Tento pokrok sa stal predmetom kritiky, ktorú v rýchlosti rozčlením do troch kategórií:

1. Redukcionizmus. Podľa tejto kritiky neurovedy podceňujú na jednej strane komplexnosť fenoménov, a tým aj obrovskú odlišnosť úrovní, na ktorých sa nachádzajú ich disciplíny, a na druhej strane fenomény, ktoré až donedávna patrili do oblasti iných vied, napríklad psychológie a antropológie.

2. Metodologická kritika. Používanie medicínskych obrazov ako nástroja interpretácie ľudského správania vyvoláva takisto určitý skepticizmus, lebo tento prístup môže viesť k zamieňaniu príčiny a následku (podráždenie orgánu môže byť fyziologickým výsledkom rozhodnutia, a nie jeho príčinou). Viedlo by to ku kruhovej argumentácii, ktorú niektorí vyčítajú darvinistickému mysleniu: Tvrdenie, že nejaká štruktúra alebo charakte-

⁶ No s výnimkou indexov, ktoré Peirceova teória pre ich homonýmiu v angličtine a v mene ich spoločnej charakteristiky, ktorou je súmedznosť, neodlišuje od indícií.

ristika má reprodukčnú alebo adaptačnú výhodu, znamená, že výhodu definujeme jej výhodnosťou. Nemá to teda žiadnu explikačnú hodnotu.

3. Ideologická kritika. Ak je zdroj symbolických foriem správania umiestňovaný do štruktúr živého organizmu, zvlášť do jeho genetickej výbavy, znamená to, že pôvod určenia jednotlivca je fixovaný v jeho vnútri, čím sa popiera akákoľvek interakcia s tým, čo je vo vzťahu k nemu vonkajšie, a najmä sociálne interakcie. Neurovedy by sa tak vlastne mimoriadne zhodovali s neoliberalným individualizmom. Na druhej strane sa môžeme domnievať, že tieto nové zistenia spochybňujú slobodnú vôľu, čo môže prípadne ospravedlniť politické obmedzenie slobôd. A takisto vieme, že darvinovsky motivované formulky ako *boj o život* alebo *prežitie silnejšieho* boli použité na tie najohavnejšie ideologické ciele.

3.2. *Naturalistický autonomizmus*. Nemôžem tu dopodrobna rozoberať a hodnotiť tieto formy kritiky (vydalo by to na samostatný kongres). Poukážem však na argument použitý v debate, ktorý vychádza z kruhovosti a individualizmu. Tvrdiť, že genetická výbava je sama osebe určujúcim faktorom, znamená takisto tvrdiť, že táto výbava predstavuje autonómne fungujúci systém s účinkami, ktoré sú nezávislé od akéhokoľvek vonkajšieho určenia. Je zrejmé, že práve táto pozícia ústi do kruhovosti. Túto koncepciu nazvem autonomizujúcou alebo imanentistickou. Všetky deskriptívne systémy vylučujúce interakciu medzi štruktúrami opisovaného systému a tým, čo je vo vzťahu k nemu vonkajšie – či už je predmetom týchto deskriptívnych systémov zmysel, alebo organizmus –, možno previesť na túto koncepciu. Spomedzi autorov zaoberajúcich sa nervovým systémom Francisco Varela nepochybne vyjadril tento autonomizmus najradikálnejšie. Podľa neho je tento systém úplne uzavretý do seba: Nemá „žaden vstup ani výstup; a nijaká podstatná vlastnosť jeho organizácie mu neumožňuje rozlišovať na základe dynamiky zmien jeho stavu medzi vnútorným a vonkajším pôvodom týchto zmien“ (Varela 1989, 150). A „myšlienka, že si uchováваме predstavy o prostredí alebo informácie súvisiace s prostredím, nijako nekorešponduje s fungovaním nervového systému“ (1989, 154). Z dôvodov, ktoré sú príliš rozsiahle na to, aby som ich tu mohol objasniť, v plnej miere súhlasím s kritikou tohto autonomizmu. Chcel by som ale podotknúť, že táto umiernená kritika slúži poniektorým na formulovanie inej kritiky, ktorá má omnoho silnejší a širší záber: Kritizujú autonomizmus, aby odmietli akúkoľvek úvahu o biologickom pôvode zmyslu. V tomto prípade s touto kritikou nemôžem súhlasiť; pôvodný kritický postoj ju neospravedlňuje. Záver ide až za premisy, lebo – ako som ukázal – teória interakcie medzi organizmom a prostredím je možná. Extrémy pri naturalizácii humanitných vied nevychádzajú zo samotného princípu naturalizácie, ale z autonomizmu, ktorý je určujúci pre niektoré jej formulácie.

3.3. *Kulturalistický autonomizmus*. Jestvuje aj ďalší autonomizmus, o ktorom sme sa v krátkosti zmienili, keď sme hovorili o zmysle. Ide o „kulturalizmus“. Keď kulturalisti kladú nekonečnú rozmanitosť a zložitnosť kultúrnych fenoménov proti zjednodušovaniu kognitivistov, aj oni sa dopúšťajú reduktívizmu. Považujú to, čo by sme mohli nazvať

kultúrnym aparátom – teda naše systémy znakov a hodnôt –, za postulát. Keď ho hypostazujú a domnievajú sa, že tento aparát podlieha výlučne jeho vlastným pravidlám, vedie to takisto k autonomizmu. Krajnú polohu tohto autonomizmu predstavujú európski štrukturalisti. Napríklad François Rastier (Rastier 1991, 238; 2009) vyhlasuje, že referenčnosť ako koncept je nepoužiteľná, pretože je údajne „produktom tisícročného realizmu vo filozofii jazyka, ktorá chce vydať znaky do moci poriadku sveta“. V najlepšom prípade je teda otázka referencie nerozhodnuteľná. V najhoršom prípade – v radikálnej verzii kulturalistických teórií – je odkazovanie znakov na veci iba účinkom významu, takže si zasluhuje označenie „referenčná ilúzia“ (porovnaj Greimas, Courtés 1979). Potom je logické, že keď ide o výpovede, budú títo autori hovoriť o „ilúzii výpovede“. Solipsizmus dospieva až k úplnému vylúčeniu subjektu v prospech jeho diskurzov. Je diskutabilné pripisovať zodpovednosť za funkcionalistický dualizmus iba ortodoxnému kognitivismu, keďže sú zaň zodpovední aj idealisticky orientovaní semiotici. Netreba dať za pravdu ani jednej zo strán.

4. Dvojité kontinuum príroda-kultúra. Naša téza znie takto: Ak chceme vyriešiť tieto problémy, nemožno „vedy o prírode“ a „humanitné vedy“ klásť proti sebe. Táto opozícia nie je samozrejماً. Podľa mojej tézy práve táto opozícia zavádza falošnú štruktúru; medzi vedami o prírode a vedami o kultúre, ba medzi prírodou a kultúrou existuje kontinuum. Aby sme boli presnejší, ide o dvojité kontinuum: objektívne kontinuum a diskurzívne kontinuum.

4.1. Objektívne kontinuum. To, čo voláme „prírodou“, nie je božský predmet pochádzajúci nevedno odkiaľ. V priebehu svojich dejín sa menil. Okrem diachronickej zmeny prírody treba zohľadniť aj jej synchronickú rozmanitosť: Nie je jedna príroda, ale rôzne prírody. Jacobovi Johannovi von Uexküllovi⁷ vdáčíme za rozvinutie konceptu *Umwelt*-u: Každý živý druh má ekologické prostredie, ktoré je jeho vlastným príznačným prostredím (červ žijúci v zemi dáva zmysel svojmu prostrediu; tento zmysel nie je totožný so zmyslom, ktorý dávame my ako ľudia svojmu prostrediu). Živá bytosť je teda podmienená týmto priestorom, no na druhej strane ho aj ovplyvňuje, takže *Umwelt* nesie stopu jej pôsobenia. Tento dvojitý vplyv konštituuje danú kultúru. Takže ani príroda, ani kultúra nemá byť kladená ako prvotná, ako postulát, nemajú byť chápané ako autonómne, ale treba ich vidieť v ich neoddeliteľnom vzťahu. Čo iné je napokon kultúra, ak nie meno, ktoré dávame určitému prispôsobeniu sa zložitému prostrediu, systému, prostredníctvom ktorého sa organizujú činnosti nejakého spoločenstva? A tento adaptačný systém možno chápať ako neustále vytváraný: stretávame sa s ním u červa či pstruha rovnako ako u človeka. A ak túto kultúru možno opísať, napríklad v prípade pstruha, ako neúnavný hon za muškou, môžeme sa pýtať, kde sa pstruh naučil tomuto tropizmu. Ak

⁷ S von Uexküllovými tvrdeniami pochádzajúcimi z roku 1937 budeme zaobchádzať opatrne, keďže sú poznačené podozrivým vitalizmom.

nechceme byť kreacionisti, musíme tvrdiť, že medzi uvedenými živými bytosťami a prostredím došlo k interakcii, ktorá bola možná iba vďaka perцепčnému aparátu.

4.2. *Diskurzívne kontinuum*. Napokon, koncept prírody, a ešte vo väčšej miere koncept dejín prírody môžu byť samy osebe považované za výtvor kultúry. Naša odpoveď na otázku, ako živé bytosti organizujú svoje prežitie, je celkom naturalistická: Sme presvedčení, že myseľ a jej fungovanie sú späté s fyzickým stavom sveta, ktorého je subjekt súčasťou. Pravdepodobne sa zhodneme na tom, že takéto tvrdenie svojím obsahom patrí do vedeckého diskurzu. No takéto označenie diskurzu, ktorého súčasťou sú naše tvrdenia, nám nebráni uznať, že aj vo fungovaní systémov ľudského myslenia pozorujeme kontinuum, pričom vedecký diskurz je iba jedným z jeho pólův. Podľa niektorých je dôležité pozorovanie a experimentovanie, akýkoľvek diskurz by sa mal podriaďovať týmto imperatívom a určiť si presné pravidlá (bezrozpornosť alebo princíp vylúčenia tretieho), pričom iné diskurzy budú diskvalifikované ako irelevantné. Ďalších by sme mohli označiť za kulturalistov. Podľa nich má aj diskurz kultúry (alebo umenia či viery) explikačnú hodnotu. Z tohto hľadiska experimentovanie a pozorovanie hrajú iba obmedzenú rolu. Medzi týmito pozíciami vzťahujúcimi sa na poznanie nie je opozícia, ale kontinuum na ose. Na jednej strane je kultúrna časť osi, kde sa nachádza umenie, mýtus a rôzne symboliky. Pozorovanie a experimentovanie vedúce k verifikácii tu hrajú nie veľmi významnú úlohu (to ale neznamená, že nehrajú nijakú úlohu: systém, ktorý má umožniť porozumenie svetu, je vždy vypracovávaný na základe určitých faktov). Na druhej strane je vedecká časť, kde sú tieto princípy považované za nevyhnutné. Každý diskurz môže byť pritom situovaný kdekoľvek medzi týmito dvoma pólmi. Podľa niektorých fyzický svet takmer ani neexistuje, je tu však mnoho krásnych príbehov; podľa iných je univerzum prístupné racionalite a hýbu ním sily, ktoré sa môžeme pokúsiť vysvetliť. V oboch prípadoch sa však stretávame s nárokom ponúknuť systém vytvárajúci dojem, že všetko je vysvetlené a všetko má svoje miesto. Kognitívna semiotika, ktorá je prepojená s humanitnými vedami a zároveň – prostredníctvom kognitívnych vied – s vedami o prírode, ukazuje, že obidva druhy vied môžu mať ten istý cieľ: ozrejmiť podmienky vytvárania zmyslu, v ktorom vidia modality vedenia a konania. Podpora tohto dialógu neznamená iba omladenie disciplíny, ktorá vznikla pred sto rokmi. Zároveň jej tým poskytneme epistemológiu, o ktorú sa môže oprieť a ktorú potrebuje.

Literatúra

- BORDRON, J.-F. (2010): Perception et expérience. *Signata* 1, 255-293.
- DOROSZEWSKI, W. (1933): Quelques remarques sur les rapports de la sociologie et de la linguistique: E. Durkheim et F. de Saussure. In: *Essais sur le langage*. Paris, Ed. de Minuit, (1969) (po prvýkrát in: *Journal de psychologie*, 15, január – 15. apríl 1933).
- ECO, U. (1999): *Kant et l'ornithorynque*. Paris: Grasset (pôvodné talianske vydanie 1997).
- FODOR, J. A. (1983): *The Modularity of Mind*. Cambridge: M.I.T. Press.
- FONTANILLE, J. (2004): *Soma et Séma. Figures du corps*. Paris: Maisonneuve&Larose.
- FONTANILLE, J. (1995): *Sémiotique du visible. Des mondes de lumière*. Paris: PUF.

- GREIMAS, A.-J., COURTÉS, J. (1979): *Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Paris: Hachette.
- GROUPE μ (1992): *Traité du signe visuel. Pour une rhétorique de l'image*. Paris: Le Seuil.
- GROUPE μ (1998): Voir, percevoir, concevoir. Du sensoriel au catégoriel. *Voir* 16. mája (mimoriadne číslo *L'image mentale I*), 28-39; vyšlo aj in: Hénault, A. – Beyaert, A. (eds.): *Ateliers de sémiotique visuelle*. Paris: Presse Universitaires de France, coll. Formes sémiotiques, 65-82.
- GROUPE μ (2011): Pourquoi y a-t-il du sens plutôt que rien? Abrégé de sémiogénétique, *Signata. Annales des sémiotiques. Annals of Semiotics*, 2, mimoriadne číslo *La sémiotique, entre autres. Semiotics, among others*, 281-313.
- GROUPE μ : Du sens à l'action, de l'anasémiose à la catasémiose. In: *Mélanges offerts à Pierre-Yves Raccah* (publikácia pripravená na vydanie).
- GROUPE μ : Sémiotique de l'outil. Anasémiose et catasémiose instrumentées (publikácia b pripravená na vydanie in: *Signata*).
- GROUPE μ : *Fondements d'une sémiotique matérialiste* (publikácia c pripravená na vydanie).
- KLINKENBERG, J.-M. (2001): Pour une sémiotique cognitive, dans AAVV. *Spécificité et histoire des discours sémiotiques*, mimoriadne číslo *Linx* 44, 133-147.
- KLINKENBERG, J.-M.: The impact of an embodied theory of meaning on the epistemology of semiotics. *Towards Cognitive Semiotics. A Semiotic perspective on cognition. A cognitive perspective on semiosis*. Seventh Conference of the Nordic Association for Semiotic Studies, Lund 2011 (publikácia pripravená na vydanie).
- RASTIER, F. (1991): *Sémantique et recherches cognitives*. Paris: P.U.F (edícia Formes sémiotiques).
- RASTIER, F. (2009): Naturalisation et culturalisation. In: *L'évolution aujourd'hui à la croisée de la biologie et des sciences humaines*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, Classe des sciences, 231-250.
- VARELA, F. J. (1989): *Autonomie et connaissance. Essai sur le vivant* (preklad z angličtiny P. Bourguine a P. Dumouchel). Paris: Le Seuil (edícia La couleur des idées).
- UEXKÜLL von, J. (1934): *Mondes animaux et mondes humains, Mondes animaux et monde humain* (francúzsky preklad Paris: Denoël 1965; nové vydanie pod názvom *Milieu animal et milieu humain*, Rivages 2010).

Z francúzskeho originálu *De la sémiotique cognitive* preložil A. Záthurecký.

Jean-Marie Klinkenberg
 Bât. A2 Département de langues et littératures romanes
 place Cockerill 3-5
 4000 Liège
 Belgique
 e-mail: jmklinkenberg@ulg.ac.be